Posudek doktorské disertační práce

Ladislav Varadzin, Vybrané problémy z archeologie raného středověku: hrnčířství a problematika hradů v centrální části středních Čech, místo neuv. 2010, 251 str., 79 obr.(některé a-c), 8 tab., 4 grafy, anglický souhrn a abstrakt v angličtině a češtině

Po Předmluvě (s. 1–3), v níž autor zdůvodňuje zvolená témata, východiska bádání a metodologické postupy, je práce rozčleněna do pěti poněkud neorganických kapitol seřazených do části I (kap. 1–3) a II (kap. 4–5), které vlastně představují dílčí samostatné studie ke dvěma problémovým okruhům – keramice (část I) a raně středověkým hradům (část II).

Prvá kapitola nazvaná „Zásobování raně středověkého hradiště Stará Boleslav keramikou. Příspěvek k poznání distribuce keramiky v raném středověku" (1, s. 5–16) se, jak již napovídá název, snaží na základě stanovení keramických tříd a jejich přičlenění k jednotlivým výrobním okruhům odhalit vztahy a vazby jednotlivých výrobních a distribučních center k zásobování raně středověkého hradu ve Staré Boleslavi založeného s největší pravděpodobností na přelomu 9. a 10. století. Nálezové soubory z této lokality jsou potom studovány a analyzovány až do 1. poloviny 13. století. Z více než 100 000 (na s. 6 uváděno několik set tisíc) fragmentů keramiky získané při výzkumech vedených zde v letech 1988–2002 vyčlenil autor minimálně 1277 (na s. 20 uváděno 1285) položek od středů den, z nichž každá představuje jednu nádobu, dále stanovil sedm keramických tříd (boleslavskou, slídnatou 1 a 2, heterogenní písky, šedou řadu, šedou jemnou, tuhovou a ostatní) a na jejich základě uvažuje o provenienci. Minimálně 42,6 % staroboleslavské keramiky bylo do centra importováno, lokální produkci tvoří 22,4 % a původ 35 % keraických dokladů neznáme. Může tudíž pocházet jak z nejbližšího okolí, tak i vzdálenějších dílen. Podrobnější chronologické zařazení analyzovaných dokladů také naznačuje, že před 11. století pocházela více než třetina hrnčířských výrobků z cizích dílen a teprve potom postupně vzrůstá podíl místní výroby. Důležité informace nám poskytují identické značky na dnech nádob. Mezi zajímavé poznatky patří zjištění, že nejsou rozdíly ve skladbě keramiky na akropoli se sídlem kastelána a kapituly, kde by bylo možno předpokládat dodávky v rámci služebné organizace a povinných dávek. Předpokládané cizí dílny měly být od hradského centra vzdáleny vzdušnou čarou 15–20, maximálně 22 km. Musíme však zdůraznit, že bez

lokalizace vlastních dílen a konkrétních míst zdrojů hrnčířských surovin se pohybujeme na úrovni hypotéz a určitých modelových situací.

Právě značek na dnech keramických nádob ze Staré Boleslavi se týká druhá kapitola (2, s. 17–41), jež po obecném úvodu o problematice značek upozorňuje na možnosti jejich využití pro studium distribuce keramiky a hrnčířské výroby vůbec, jak ostatně již konstatovala řada badatelů. Hrnčíři však značili pouze určitou část své produkce (v Čechách mezi 25–40 %), každopádně zvýšený počet značek jedné dílny vůči ostatním na jedné lokalitě může naznačovat například výrobní aktivity místního hrnčíře, činnost služebných výrobců či zvýšenou produkci určitých dílen i sledování jejich technologických postupů. Dále jsou zde podány informace o lokalitě samotné (s. 19–20), které měly být zařazeny již v první kapitole, s níž se částečně překrývají (s. 5–6). Celkem tvoří soubor dna minimálně 1285 nádob (na s. 6 uváděno 1277), z čehož na akropoli se jich nalezlo 686, tedy skoro rovnoměrný počet. Na druhé straně upozorňuje L. Varadzin na malou reprezentativnost staroboleslavského vzorku z pohledu statistiky (na akropoli 1,25 % prozkoumané plochy) a pouze rámcové datování keramických artefaktů do časového úseku zhruba 350 let. Sledovány jsou relace z Čech, kde na středočeských nekropolích dosahuje množství značek na dnech 27 %, na Litoměřicku asi 31 %, ve Staré Boleslavi 38 % na akropoli a 36 % na předhradí, tedy skoro rovnoměrné počty, celkově se potom zastoupení značek na dnech pohybuje od 29 % do 38 %, přičemž uváděné Hradišťko u Davle (35–40 %) se chronologicky již nachází mimo vymezené období (s. 22, 25, 26). Stručně je upozorněno na fakt, že 478 (na s. 21 uváděno 477) značek obsahuje 312 motivů rozčleněných do 72 skupin sdružených do tří základních tříd: A – motivy v kruhovitém rámování, B – motivy ve čtyřúhlém rámování, C – prosté motivy bez rámování, D – směsná třída obsahující přesně nezařaditelné fragmenty (s. 23). Z tohoto množství bylo zjištěno 63 identických značek vyrobených na 22 matricích (tj. zhruba 8 %) a na druhé straně 312 značek pochází z 272 různých matric.

Domnívám se, že více pozornosti mělo být věnováno právě členění motivů (s. 23) i jejich eventuálnímu výkladu a jednostranné jsou úvahy o tom, že každá identická značka představuje jednu dílnu, neboť se jedná jen o matrici a její životnost odhadovaná na 5–10 let je diskutabilní. Stejně tomu tak je s odhadovanými 272 dílnami podílejícími se na zásobování hradiště. Na druhé straně, jestliže vyjdeme z časového úseku 350 let, jich není tak mnoho, ale spíše musíme hovořit o jednotlivých hrnčířích než dílnách (s. 23-24). Pokud jde o služebný systém, vychází z modelu uvedeného do naší literatury D. Třeštíkem a B. Krzemieńskou na základě prací polských badatelů (např. D. Třeštík – B.

Krzemieńska, Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen. In: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Hrsg. von F. Graus und H. Ludat, 70-98. Wiesbaden 1967; B. Krzemieńska – D. Třeštík, Přemyslovská hradiště a služebná organizace přemyslovského státu, AR XVII, 1965, 624-644, 649-655; tíž, Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století), HD 1, 1978, 149-230) a archeologicky nebyl bezpečně prokázán v rovině místní jméno služebné osady – doklady výroby obsažené v názvu. Máme pouze doklady různých výrobních činností na archeologicky zkoumaných raně středověkých lokalitách (např. Záblacany u Polešovic, velmi diskutabilní je Mohelnice; srov. Z. Měřínský, K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 8, 1983, 43-44). L. Varadzin správně podotýká, že se tím vůbec otevírá otázka ke služebnému systému komplementárních distribučních mechanismů využívaných příslušnými institucemi a stranou rozhodně nezůstává zejména v případě takového řemesla, jako je hrnčířství (pozn. ZM) tržní směna (s. 25). Celkově autor uvažuje o třech dílnách zásobujících lokalitu ve větším množství a odmítá předpoklad S. Moździocha o funkci značek související pouze s odevzdáváním dávek, neboť ty by musely převažovat na akropolích hradišť nebo v areálech dvorců. Dále potom informuje o přesnějším časovém zařazení některých značek a uvádí technologická pozorování na základě jejich identických dokladů. Následuje stručný závěr a obrazová dokumentace.

Poslední, třetí kapitola věnovaná keramice nese název „Hrnčířská výroba 6.–13. století ve východní části střední Evropy v archeologických pramenech (3, s. 42–101) a nacházíme zde shrnutí relevantních archeologických pramenů pro studium hrnčířské výroby na území České, Slovenské a Polské republiky v raném středověku. Jsou zde především uváděny archeologické nálezy dokazující nebo domněle dokládající hrnčířskou výrobu a distribuci keramiky. Odkryvy hrnčířských pecí a dílen na výše uvedeném teritoriu jsou prezentovány v samostatném katalogu zařazeném na konci kapitoly (s. 74–85) a kromě dokladů z raného středověku (6. až pol. 13. stol.) jsou zde uvedeny i nálezy z 2. poloviny 13. věku. Naopak v případě úvah o distribuci keramiky se jejich výčet omezuje pouze na území Čech. Autor též sleduje získávání a úpravu surovin, jejich skladování a zpracování, vlastní výrobu včetně nástrojů a samotného výrobního zařízení – od 7. –8. století hrnčířského kruhu. Správně jsou hodnoceny velmi problematické tzv. hrnčířské čepele (s. 44) a pozornost je potom věnována vysoušení výrobků a především hrnčířským pecím (s. 45–46) i odpadu. Zde upozorňuji na dosud pouze předběžně zmiňované střepniště ze Staré Břeclavi, jež je možno rámcově datovat do 13. století

(E. Klanicová, Archeologické památky na katastrálním území Břeclavi. In: Město Břeclav. Uspořádali PhDr. Emil Kordiovský, PhDr. Evženie Klanicová. Brno-Břeclav 2001, s. 91 č. 23; J. Unger, Přírůstky archeologického pracoviště Regionálního muzea v Mikulově v letech 1974-1983, Mikulov 1985, 8; R. Zatloukal, Archeologické doklady hrnčířství ve 13. až první polovině 16. století na Moravě a ve Slezsku. In: Archaeologia technica 11, 2000, 63. Brno 2000; ulož Regionální muzeum Mikulov). Zmíněna jsou ještě skladiště hotových výrobků. Autor předpokládá roční produkci hrnčířských výrobků kolem poloviny 11. století při spotřebě 4 hrnců na osobu zhruba 2,5 mil. kusů ročně, přičemž je za východisko brán odhad počtu obyvatel Čech kolem poloviny 11. století stanovený J. Žemličkou.

Samostatná pozornost je potom věnována samotnému výskytu hrnčířských pecí (2, s. 49–52) a jejich kapacitě (3, s. 52–53). L. Varadzin se zamýšlí především nad nepoměrem výskytu dvakrát více dokladů lokalit s hrnčířskými pecemi v časovém úseku mezi 2. polovinou 12. a koncem 13. století oproti šesti předchozím stoletím, což má naznačovat určitou změnu, která v této době proběhla, neboť z předchozí doby známe prvé specializované hrnčířské pece datované do 9. století z Nitry-Lupky a Sadů u Uherského Hradiště. Také v následujícím období 10.–11. století jsou doklady těchto pyrotechnických zařízení ojedinělé. S podobnou situací se setkáváme i na území Německa. Předkladatel vyslovuje hypotézu, že vzhledem ke kumulaci výskytu specializovaných hrnčířských pecí podél rýnského i dunajského limitu mohla určitou roli sehrát interakce s pozdně římským obyvatelstvem a jinak se keramika vyráběla v jednoduchých polních pecích. Pokud jde o podunajský limit, mohla být zmiňovaná interakce pouze zprostředkovaná vzhledem k výměně obyvatelstva – příchodu Avarů a Slovanů – a vliv zde v případě specializovaných hrnčířských výrobků (keramika antických forem) mohla mít i Byzanc s jejími antickými tradicemi, a na druhé straně také franské hrnčířství. Hlavně zde jistě působily změny v ekonomické a sociální sféře včetně vzestupu hospodářství vedoucí k velké proměně či změně, jež se udála během 13. století (srov. J. Klápště, Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2005). Ta probíhala fázovitě od nejvyspělejších oblastí západní Evropy směrem na východ a v našich středoevropských podmínkách vyvrcholila právě ve výše zmiňovaném období. U připomínaných pecí ze ZSV Mstěnice u Hrotovic na Třebíčsku (s. 52) postrádám citaci příslušné literatury (V. Nekuda, Nálezy středověkých hrnčířských pecí na Moravě, ČMMZ XLVIII, Vědy společenské, 1963, 57–84; týž, Mittelalterliche Töpferöfen und Ausbrenntechnik in Mähren, Acta praehistorica et archaeologica 9/10, 1978–1979, 131–133; Mstěnice 3. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Raně středověké sídliště, Brno 2000, 110, 112–113, obr. 167 na s. 111,

obr. 168–169 na s. 112, obr. 170 na s. 113; V. Nekuda – K. Reichertová, Středověká keramika v Čechách a na Moravě, Brno 1968, 41-43) a upozorňuji, že právě jejich datování do doby kolem roku 1200 se zakládalo na analogiích z vyspělejšího prostředí Rakouského vévodství. Ve skutečnosti se na základě v nich zachované vsádky tyto výrobní objekty hlásí podobně jako nálezy z Kostelce u Jihlavy, Jihlavy a Starého Města u Uherského Hradiště až do závěru 13. století (L. Galuška, Zaniklá hrnčířská pec středověkého Veligradu-Starého Města - důsledek vpádu Matouše Čáka Trenčanského na Moravu roku 1315?, AH 28, 2003, 591-609; R. Snášil, Hrnčířská pec z trhové vsi Veligradu. In: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami. Sborník z 2. semináře , který se konal dne 11. prosince 1979 v Technickém muzeu v Brně, 3-24. Brno 1982; týž, Keramický depot z počátku 14. století z Uherského Hradiště-Starého Města (okr. Uherské Hradiště), PV 1980, 44-46. Brno 1982; týž, Přínos archeologických dokladů specializovaných řemesel pro poznání ekonomiky Uherskohradišťska za feudalismu, AH 8, 1983, 98; R. Zatloukal, Archeologické doklady hrnčířství ve 13. až první polovině 16. století na Moravě a ve Slezsku. In: Archaeologia technica 11, 2000, 62-68. Brno 2000; týž, Středověké hrnčířské pece z Jihlavy a okolí, VSV, Oddíl věd společenských XI, 1998, 27-44).

Dále se autor stručně zabývá kapacitou hrnčířských pecí (3, s. 52–53), kam se v raném středověku mohlo podle něj vejít zhruba 50 hrnců, což by mělo odpovídat roční spotřebě asi 12 lidí a pro sídliště s deseti usedlostmi by stačily čtyři výpaly a vlastní hrnčířské dílny. Zde se odděleně zabývá hrnčířskými pracovišti v 9. století (4, s. 53–57), tj. vlastně pouze v Nitře-Lupce s dvanácti nalezenými pecemi užívanými po dobu nejvýše šedesáti až sedmdesáti let, a v Sadech u Uherského Hradiště. Zda však výrobní zařízení z Lupky mají souvislost s předpokládaným původem zdejší populace v jihoslovanském prostředí, je těžko prokazatelné, neboť prozatím nemáme k dispozici adekvátní informace z dalších lokalit s odkrytými hrnčířskými výrobními objekty. Stručně jsou zde také shrnuty poznatky o hrnčířských pracovištích z období od 2. poloviny 12. do konce 13. století (5, s. 58–61), založené na několika zkoumaných lokalitách, především pak Mohelnici, kde autor má určité pochybnosti o funkci odkrytých pecí, ale nakonec podle něj společné umístění několika hliníků a stopy po zpracování grafitu, a případně i výskyt pyrotechnických zařízení v jednom výrobním areálu, podobné pochybnosti rozptylují, přičemž odkazuje na srovnání s lokalitou u Einbecku (Německo), kde ze zhruba stejné doby pochází 600 m^3 odpadu o hmotnosti kolem 20 tun (s. 58, zde pozn. č. 62). Podotýkám, že v Mohelnici nebyl žádný odpad nalezen a téměř se zde nevyskytovaly ani defektní

výrobky, což V. Goš vysvětloval zručností místních hrnčířů (V. Goš, Hrnčířské pece severní Moravy. In: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami. Sborník ze semináře 1979, 30. Brno 1982; srov. Z. Měřínský, K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 8, 1983, 47). Nic spolehlivého také nevíme o distribučním okruhu údajných výrobků odtud. Podobně je tomu s dílnami majícími případnou vazbu na města nebo tržní vsi, odkud se výroba ve 13. století definitivně přesunuje do měst a městeček. Na závěr je poněkud nelogicky krátká pasáž o možné vazbě hrnčířských dílen na aglomerace hradských center, odkud známe pouze ony dvě výše zmiňované dílny z Nitry-Lupky a Uherského Hradiště-Sadů a pro mladší časový úsek raného středověku již nic. Také naše informace o dokladech distribuce keramiky v Čechách (6, s. 61–70) jsou více než kusé a zakládají se na identických značkách, hmotě keramiky a jejím stylu, přičemž žádné z těchto kritérií neřeší bez samotného objevu dílny otázku, odkud přesně výrobky pocházely. Pokud se jedná o identické značky, vychází autor z práce J. Slámy z roku 1971, dále ji rozvíjí a do jisté míry v případě staroboleslavských nálezů (s. 63–66) opakuje údaje z předchozích kapitol. Přidává však i poznatky zjištěné na dalších lokalitách, včetně specifické tuhové keramiky i jiných importů. L. Varadzin došel k závěru, že distribuce keramiky probíhala na sledovaném území již v době, kdy zde ještě neexistoval jednotný politický útvar, dále svědčí o prostorově stabilizované, nikoliv potulné či podomácké výrobě. Vytváření nadproduktu dokládá činnost specializovaných výrobců. Dovážená keramika, ač mohla sloužit jen jako obal, tvořila například ve Staré Boleslavi polovinu až tři čtvrtiny všech nálezů, a proto je nutno předpokládat její spotřební využití. Ukazují se dva typy směny – regionální (30–50 km) a nadregionální (až přes 100 km). Dále je konstatováno, že nádoby asi (!) pocházející z jedné dílny byly distribuovány do různých míst a lokality napojené na distribuci reprezentují různá sociální prostředí. Z toho vyplývá, že v případě keramiky i dalších komodit musela již existovat v Čechách raného středověku tržní směna (7, s. 70–73).
V závěru je připojen katalog hrnčířských pecí (s. 74–85) včetně již výše zmiňované problematické Mohelnice (s. 76–77) i ZSV Mstěnice u Hrotovic (s. 77). Zde ještě doplňuji ZSV Záblacany u Polešovic na Uherskohradišťsku, Želechovice a Velkou Střelnou na Olomoucku (srov. Z. Měřínský, K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 8, 1983, 47). Připojeny jsou popisy vyobrazení a vlastní obrazová dokumentace (s. 86-101).

Část II nazvaná „Dvě kapitoly k otázce funkce a historického významu raně středověkých hradů uprostřed Čech" (s. 102–198) se v podstatě týká revizního zpracování výzkumu libušínského hradiště (4, s. 103–172) a jakéhosi shrnutí problematiky středočeských hradišť pod názvem „K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně (příspěvek do diskuze)" zařazený jako kapitola 5 (5, s. 173–198). Ve čtvrté kapitole o libušínském hradišti je podán nový výklad některých archeologických nálezů odlišný od dřívějších závěrů zveřejněných počátkem sedmdesátých let minulého století. Jedná se o předatování vzniku hradiště na rozdíl od původně publikovaného přelomu 9. a 10. století až do doby vlády Boleslava I., tedy do druhé třetiny 10. století, případně i později. Oporou tohoto tvrzení mají být nálezy keramiky s kalichovitými okraji v tělese dřevohlinité hradby. Samotný zánik potom proběhl na základě výzkumu fortifikace pozvolně a dlouhodobě někdy v době od konce 10. do průběhu 1. poloviny 11. století. V textu je dále podrobně sledována sídlištní zástavba na akropoli i prvním a druhém předhradí (s. 111–118). L. Varadzin se také vyrovnává s představou dvoufázového osídlení hradiště, jež se vzhledem k jeho posunu datování počátků fortifikace stává bezpředmětným (s. 118–119) a kladně se vyslovuje k možnosti existence kostela a raněstředověkého hřbitova na lokalitě (s. 119–122), což sice nelze vyloučit, ale jedná se pouze o hypotézu založenou na některých nepřímých indiciích. Následující výklad potom stručně charakterizuje hmotné nálezy s důrazem na doklady výše sociálně postavených obyvatel hradiště a předměty související s výrobou a směnou (s. 122–129). Na závěr je zhodnocen historický význam hradiště (s. 129–136) v kontextu dvou základních otázek – proč bylo založeno a jakým účelům mělo sloužit (s. 129). To jsou do jisté míry otázky totožné. Podle Z. Váni měl Libušín vzniknout v souvislosti se sjednocovacím procesem v české kotlině, čemuž měla odpovídat i poloha hradiště na pomezí kmenových oblastí Čechů a Lučanů a také datování vzniku na konci 9. století. Naopak podle J. Slámy představoval důvod vybudování fortifikace vznik a ovládání přemyslovské domény. Zde asi mohla být ještě stručně zmíněna diskutovaná otázka kmenových oblastí v Čechách a autor odmítá obě výše zmiňované možnosti, neboť podle jeho předatování libušínské keramiky mohlo hradiště vzniknout nejdříve v době vlády Boleslava I. (935–972), či ještě později. Proti ryze vojenskému chápání funkce fortifikace předpokládaném Z. Váňou, uvažuje L. Varadzin o jeho některých centrálních funkcích v rámci přemyslovské správy a to má dokládat i vnitřní členění lokality spolu s nemalou rozlohou 10,8 ha, částečně opevněné druhé předhradí a uvažovaná existence kostela, pro niž však dosud existují pouze nepřímé důkazy. Jak již bylo řečeno výše, jeho pozůstatky dosud zjištěny nebyly (s. 131). V případě Libušína se však

nepodařilo vybudování hradiště plně provést, což má dokládat řídké osídlení akropole, ještě chudší na předhradí a chudoba nálezového fondu, hlavně artefaktů souvisejících s přítomností elit. S tím také souvisí pozdější redukce osídlené plochy na pouhých 2,6 ha, nedošlo však k úplnému opuštění lokality a ta si patrně udržela ještě nějaké funkce až do zániku na počátku 11. století či před jeho polovinou. Autor dává založení fortifikace do souvislosti s územní expanzí Boleslava I. v letech 936–950. Ta měla zajišťovat západní část přemyslovského patrimonia na jejím počátku a zároveň správní organizaci teritoria obsazeného na západ od něj. Pro tyto události shledává i další indicie, jako například možné dobytí Budče Boleslavem I. a jím vybudovaným novým opevněním. Pokud se jedná o výše zmiňovanou Moravu údajně ovládnutou Boleslavem II. (srov. Č. Staňa, Pronikání Boleslava II. na Brněnsko ve světle archeologických objevů. In: Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999). Uspořádali Luboš Polanský, Jiří Sláma, Dušan Třeštík, 197-208, 334-335. Praha 2000; týž, Das Brünner Gebiet in der Zeit Boleslavs II. In: Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000. Internationales Symposium, Praha, 9.-10. Februar 1999. Herausgegeben von Petr Sommer. CMP 2, 363-381. Praha; k minci ze Starých Zámlů J. Hásková – Č. Staňa, Půldenár Boleslava II. z hradiště „Staré Zámky" v Brně Líšni, Z pomocných věd historických XI,Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica I, 1993, 107-108; záporně k určení M. Lutovský – Z. Petráň, Slavníkovci mýtus českého dějepisectví. Praha [1]2004, [2]2005, 114; srov. Z. Měřínský, Morava v 10. a na počátku 11. století. In: Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska zostavili: Tatiana Štefanovičová a Drahoslav Hulínek pod záštitou ministra kultúry Marka Maďariča, generálneho tajomníka Únie miest Slovenska Mariána Minaroviča, primátora mesta Bratislavy Andreja Ďurkovského pri príležitosti 1100. výročia prvej písomnej zmienky o Bratislave. Kolokvium sa uskutočnilo v Bratislave 19. – 20. júna 2007, 79-112. Bratislava 2008; týž, Historický vývoj východní Moravy v 10. až 14. století a přínos archeologie k poznání jejích dějin. In: L. Galuška – P. Kouřil – J. Mitáček (eds.), Východní Morava v 10. až 14. století, 9, pozn. č. 12 na s. 26. Brno 2008), je tato záležitost více než diskutabilní (s. 133). Samotný Libušín měl sloužit jako ochrana slánské sídelní komory s Budčí od západu a dále je zde pravděpodobná přítomnost komunikace spojující Prahu se západními regiony. Po úspěšné expanzi Boleslava I. pominuly oba tyto hlavní důvody vzniku fortifikace, a poněvadž tak jako řada dalších, které se ocitly náhle na periferii nových správních okrsků, nezískala nové uplatnění, zanikla. Připojeny jsou popisy obrazové dokumentace a samotná vyobrazení (s. 137–172).

Poslední, pátá kapitola nazvaná „K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně (příspěvek do diskuze)", se zabývá raně středověkými hrady v centrální části Čech, to znamená na území spojeném s počátky Přemyslovců a se vznikem raného českého státu (5, s. 173–198). L. Varadzin podává v prvé části kapitoly přehled téměř dvaceti (19) raně středověkých hradů na teritoriu středních Čech a kriticky se zabývá, většinou na základě revize datování archeologických pramenů, jejich chronologickým postavením. Autor zde přistupuje se značnou kritičností k teorii přemyslovské domény vytvořené v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. Nelze zde probírat obecně známá východiska této teorie a na druhé straně některé hypoteticky uváděné postuláty v její prospěch nelze dodnes ani vyvrátit, ani potvrdit. To se týká zejména datování předpokládaných kostelů v Mělníce, Lštění a Libušíně. K přehodnocení teorie nenapomáhají ani nová detailní datování počátku fortifikací na Budči a v Mělníce, a tak zásadní posun chronologického postavení lze konstatovat pouze v případě Libušína. Datování je většinou odkázáno pouze na archeologické prameny, jejichž chronologie se v poslední době značně upřesnila.

V rámci nového přehodnocení chronologie středočeských hradišť autor dále podává přehled charakteristiky středočeské keramiky střední doby hradištní do konce 9. století, doby konce tohoto věku až první třetiny 10. století, druhé až třetí třetiny 10. století a konečně výskyt klasické keramiky s kalichovitými okraji a archaickými zduřelými okraji, které ji nahrazují kolem poloviny 11. věku. To je autorovi podstatným kritériem pro datování hradišť. Následuje přehled jednotlivých lokalit, jejich charakteristika a časové zařazení (Budeč, Dolní Břežany, Hostim, Klecany, Křivoklát, Levý Hradec, Libušín, Lochovice, Lštění, Mělník, Praha-Bohnice, Praha-Butovice, Praha-Královice, Praha-Šárka, Praha-Vinoř, Praha-Vyšehrad, Pražský hrad, Stará Boleslav, Tetín).

Autor upozorňuje především na metodicky nutné odlišení datování fortifikace, které ztotožňuje se stanovením vzniku hradu, od chronologického zařazení dokladů raně středověkého osídlení na jeho ploše, jež mohlo, ale také nemuselo přesahovat dobu existence některých hradů oběma směry. Zejména zatím zůstává nezodpovězenou otázkou, jaký charakter tyto lokality měly před vybudováním fortifikací, přičemž společným znakem je většinou vyvýšená poloha poblíž důležitých pozemních nebo také vodních komunikací. Lze tedy uvažovat o určité strážní funkci a o exponovanosti těchto poloh svědčí i fakt, že na třinácti z celkem devatenácti jsou stopy pravěkého osídlení. Dále L. Varadzin člení vývoj hradů v jádru Čech do několika skupin. Nejstarší vrstvu tvoří podle něj Bohnice, Butovice, Šárka a Hostim. Patří nejpozději do 9. století a nelze vyloučit, že do této skupiny mohl náležet také Mělník a

snad i Levý Hradec, kde však jistoty postrádáme. Datování těchto lokalit s výjimkou posledních dvou se však zakládá pouze na sídlištních nálezech, vlastně jen keramice, ale její nejmladší doklady spadají do poslední čtvrtiny 9. až první třetiny 10. století, tzn. nejpozději v této době musely být opevněné areály opuštěny. Druhou skupinu představují fortifikace vybudované ve 2. polovině nebo poslední čtvrtině 9. století až první třetině 10. století a prokazatelně sem patří Pražský hrad, Budeč, Stará Boleslav a Tetín. Ve všech případech se jednalo o opěrné body přemyslovské správy a s jejich vznikem mohlo souviset opuštění předchozí skupiny, z níž přetrval pouze Mělník a případně Levý Hradec. Do třetí skupiny potom autor řadí Dolní Břežany, Libušín, Královice, Vinoř a s jistou rezervou Lochovice, kde fortifikace mohly vzniknout až za vlády Boleslava I. nebo ještě později v době po zániku přemyslovské domény v pojetí J. Slámy. Pouze v případě Libušína a Dolních Břežan lze však toto datování prokázat na základě výzkumu opevnění. Jejich vznik pak vysvětluje radikální změnou přemyslovské politiky za Boleslava I. usilujícího o násilné podmanění sousedních oblastí a tím pádem vzhledem k předpokládané reakci Jindřicha I. a potom Oty I. se jevilo nutným zabezpečení rodového území, o něž se expanze vojensky i hospodářsky opírala. Tím je možno také vysvětlit přestavbu hradeb na Budči a ve Staré Boleslavi i uvažovat o vzniku hradů v Dolních Břežanech a patrně také Libušíně. Zda sem spadá i založení Královic, Vinoře či Lochovic, je nutno ponechat prozatím otevřeno. Konečně ke čtvrté skupině či etapě vývoje hradů na středočeském teritoriu je možno zařadit pouze Vyšehrad vybudovaný v průběhu 2. poloviny 10. století, nejpozději pak v osmdesátých letech tohoto věku. V této době již Přemyslovci ovládali značnou část českého území a počínají s budováním hradské organizace opírající se o nově zakládané hrady. Tři lokality, tj. Lštění, Křivoklát a Klecany nelze za současného stavu jejich poznání přiřadit k žádné skupině. V 11. století potom došlo k zániku řady hradů v centrální části středních Čech, jako byl právě Libušín, Levý Hradec, Budeč a po založení staroboleslavské kapituly i zdejší fortifikace. Jako důvod jejich opuštění se jeví ztráta původních funkcí spojená s reorganizací přemyslovské správy včatně významu pro obranu země, tedy jejich jistá nadbytečnost.

V závěru L. Varadzin na základě předchozí přehledné bilance dochází ke stručnému nástinu vývoje hradů v přemyslovském jádru Čech, pokouší se zasadit je do historických souvislostí a zpochybňuje existenci přemyslovské domény vymezené obvodovými hrady patrimonia. Jejich pravidelné rozvržení kolem Prahy považuje za zdánlivý jev. Kromě Libušína pochybuje o Lštění, jehož datování neznáme, a Mělníce, kde nelze po většinu 10. století prokázat přemyslovské vlastnictví. Také přítomnost kostela